

*О.М.Донік
(м. Київ)*

СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ ВИМІР ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Періодом докорінних перетворень у соціально-економічному житті українських земель, що входили до складу Російської імперії, стали реформи 60–70-х рр. ХІХ ст., які надали поштовх інтенсивному розвитку в країні капіталістичних відносин і обмеженій певними рамками лібералізації суспільства. Протягом пореформених років в Україні швидкими темпами відбувався розвиток індустрії, провідним суб'єктом якого виступала торгово-промислова буржуазія. Хоча формування останньої розпочалося ще задовго до проведення соціально-економічних реформ, саме з цього часу активно йшов процес чисельного зростання підприємницької верстви та усвідомлення нею свого місця у суспільстві. Збільшення й консолідація останньої, її економічне зміцнення було складовою частиною бурхливого процесу модернізації всього суспільного життя, коли “дух буржуазного творення опанував усі соціальні стани, проник в усі пори суспільства”¹.

До торгово-промислової діяльності протягом другої половини ХІХ ст. активно прилучалися представники різних соціальних груп. Тому підприємницька верства була багатоликою і неоднорідною, знаходилася в постійному русі. Поряд з династіями, які нараховували декілька поколінь, в її середовище стрімко вривалися спритні новачки – вчорашні селяни. Підприємництвом дедалі активніше почали займатися представники найвищих прошарків суспільства, перш за все дворянства й чиновництва, а також інтелектуальних професій, насамперед інженери. Все ж найбільш здатними до такої діяльності за доби реформування економіки виявилися поміщики, які успадкували від феодальної епохи значні матеріальні багатства, та особливо купецтво, котре зуміло нагромадити первісний капітал на зовнішній і внутрішній торгівлі.

У той же час з огляду на загальну економічну відсталість країни й недостаток внутрішніх капіталів уряд заохочував приплив зарубіжних капіталів. Внаслідок цього в підприємницькому загалі України значну частку становили представники іноземного походження, які зосередили свої капітали в базових галузях промисловості – гірничовидобувній, металургійній, машинобудівній тощо. Поряд з іноземцями у вітчизняному підприємстві панівне становище зайняли представники російського та єврейського етносів. Українці, на жаль, проявляли недостатню активність у цій справі. Усю свою енергію і потенціал вони зосередили переважно в сільськогосподарському виробництві. Втрата незалежності, самотнього вільного розвитку, нав'язування чужого способу життя, що несли із собою експансіоністські сили Російської імпе-

рії, стали на заваді активному розвитку підприємництва в пореформенний час у середовищі українського етносу. Втім, серед нечисленної групи підприємців – представників останнього – своєю діяльністю в багатьох сферах суспільного життя виділялися кілька визначних родин цукрових магнатів – Смиренки, Терещенки, Харитоненки, а також промисловець у гірничій справі О. Алчевський та ін.

Пореформена доба поклікала до суспільного життя найбільш енергійних, підприємливих, працьовитих та матеріально спроможних людей. Вони стали заповзятливими організаторами і творцями фабрично-заводської промисловості, нових форм торгівлі та кредитно-банківської системи, які не лише примножували свої прибутки, а й створювали багато робочих місць, будували заводи, фабрики і копальні, впроваджували нову техніку, прогресивні методи господарювання, технології виробництва, засновували заклади соціальної сфери на своїх підприємствах. Таким чином, більшість представників торгово-промислової верстви становили міцну, здорову і стабільну економічну силу суспільства, що стало на шлях капіталістичного розвитку. Їхніми зусиллями Україна рухалася по шляху економічного прогресу, відбувався невинний процес інтегрування її господарства в загальноімперське, яке за панування ринкових відносин підпадало під дію законів капіталістичної інтеграції. Хоча це й супроводжувалося колоніальним визиском з боку метрополії, який доповнювався політичними утисками та культурним гнобленням українського народу.

Одночасно представники торгово-промислового капіталу, маючи в своєму розпорядженні величезні кошти, намагалися не тільки рухати економічний прогрес, а й активно впливати на суспільне життя через виборні посади у міських, земських і професійних установах як почесні члени добродієвських товариств, попечителі училищ, гімназій, лікарень, притулків тощо, фундатори філантропічних, лікувальних, освітніх та культурних закладів. Таким чином, вони набували значної ваги в справі міського самоврядування як гласні міських дум, а іноді й як їхні голови, поступово спрямовували свій погляд на розвиток добродієвності, будучи зацікавленими насамперед у створенні стабільного соціального середовища для розширення власної підприємницької діяльності. Поряд з опікою нужденних вони звертали свій погляд на освіту народу, оскільки усвідомлювали, що запорукою духовного і матеріального добробуту останнього є його культура. Крім того, промисловці постійно відчували брак досвідчених кадрів, й їхній підприємницький прагматизм підказував, що кваліфікована праця робітників та службовців є продуктивнішою. Все це спонукало їх організувати загальноосвітнє й професійне навчання як для своїх працівників, так і для суспільного загалу в цілому.

Усвідомлювала буржуазія й те, що перш ніж вимагати від робітників добросовісної та кваліфікованої праці, потрібно створити їм елементарні людські умови існування: дати житло, влаштувати лікарні, школи, магазини, їдальні, потурбуватися про нормальне освітлення і вентиляцію у цехах тощо. Прилучення до освіти, розвиток естетичних смаків сприяли усвідомленню підприємцями значення й такого феномена, як

меценатство – суспільно-корисної справи, спрямованої на розвиток культури та мистецтва. “Саме при зіткненні з культурою (а не в економіці), у спілкуванні з творчими людьми – письменниками, художниками, вченими – зароджувалися і вперше широко заявляли про себе в підприємницькому середовищі елементи цивілізованої свідомості, ліберального мислення, справжнього, а не уявного патріотизму”². Зокрема, загальноно відома роль родини Терещенків у створенні картинних галерей та музею, які стали загальнонаціональним надбанням, у підтримці талановитої молоді й митців, у будівництві православних храмів тощо.

Саме з рук ділових людей з середини ХІХ ст. різні сфери суспільного життя в Україні отримали міцну матеріально-фінансову підтримку, а отже, новий розмах для свого розвитку. Хоча доброчинність була невід’ємною рисою багатих людей, насамперед зайнятих у торгівлі та промисловості, проте слід пам’ятати, що це не було політикою всієї підприємницької верстви. Звичайно, дозволити собі таку “розкіш” могли і хотіли далеко не всі заводчики й фабриканти. Переважно це робили представники великої буржуазії. Для дрібних та середніх капіталістів, які становили більшість прошарку підприємців, переважаючою і на початку ХХ ст. була політика хижацької експлуатації робітників. Не треба забувати й іншого: Росії, до складу якої входили українські землі, завжди не вистачало капіталів та капіталістів, а 1917 р. перервав розвиток останньої по буржуазному шляху в той момент, коли вона пройшла тільки меншу, найбільш важку його частину і була ще далека від вичерпання конструктивних можливостей цього суспільного устрою³.

Отже, доброчинною діяльністю займалися окремі, найбільш освічені, далекозорі, ліберально орієнтовані підприємці, кількість яких з кожним десятиліттям зростала. Розміри доброчинності залежали від матеріальних можливостей, особистих рис підприємця (складу характеру, рівня освіченості, суспільного становища, родинних зв’язків, ставлення до релігії та ін.), поточного стану його справ, загальної економічної і фінансової кон’юнктури, ступеня організованості буржуазії у межах галузі й країни. До того ж громадська діяльність представників торгово-промислової верстви активно стимулювалася урядовими структурами. Поняття “державної служби” охоплювало не тільки систему адміністративного апарату. Як писав наприкінці ХІХ ст. відомий російський урядовець С.Ю. Вітте, “красні мистецтва, література, наука, прикладні знання, промисловість, торгівля, сільське господарство, громадське управління, доброчинство – усе це в нас, у Росії, перебуває на державній службі, якщо не в цілому, то у всякому разі в значній своїй частині”⁴.

Усі форми суспільної діяльності - служба в міських, земських чи професійних установах, участь у роботі доброчинних товариств, членство в опікунських радах шкіл, училищ, притулків, лікарень тощо – вважалися державною справою і постійно заохочувалися владою, яка нагороджувала найбільш визначних активістів орденами, надавала їм чини, почесні звання й станові права. У такий спосіб уряд намагався стимулювати розвиток громадських інститутів, часто не вкладаючи в цю справу ані копійки⁵. На тлі мізерних державних субсидій значення приватних по-

жертв було особливо вагомим.

Різні жалувані атрибути з боку влади підвищували соціальний статус та престиж представників ділових кіл у суспільстві, але сама наявність чинів і звань жодного конкретного зиску професійній, підприємницькій діяльності останніх не давала. В пореформену епоху серед них з'явилося немало осіб, які володіли більш високим статусом, ніж купецьке звання. Десятки представників торгово-промислових родин внаслідок ділової активності їх засновників отримали престижні звання спадкових почесних громадян, що означало належність до вищого міського стану. Найвищою формою заохочення було надання спадкового дворянства. Як правило, його отримання великими підприємцями пов'язувалося зі значним їх внеском у справу доброчинства⁶. Першими в Україні у пореформеній період серед купців дворянське звання отримали Терещенки (1870 р.), згодом Харитоненки (1901 р.). Найпоширенішою формою відзнаки доброчинців було надання їм чинів та орденів. Зокрема, наприкінці XIX ст. в Російській імперії існувало 27 жалуваних нагород: 12 чинів і 15 орденів⁷. Нерідко підприємці-доброчинці входили до штату імператорського людинолюбного товариства або відомства закладів імператриці Марії, що перебували під опікою царської родини.

До першої російської революції 1905–1907 рр. торгово-промислова верства імперії практично не була задіяна у політичній сфері суспільства. В інтересах економічної модернізації країни самодержавний режим допускав об'єднання підприємців у представницькі й дорадчі організації – такі, як купецькі товариства, біржові комітети тощо. Однак рівень їх компетенції був жорстко обмежений господарськими питаннями. Економічна політика уряду, спрямована на посилення протекціоністського захисту російської промисловості від іноземної конкуренції, у цілому відповідала інтересам підприємницьких кіл. З іншого боку, економічний союз бізнесу та влади в другій половині XIX ст. був певною платою за політичне безправ'я буржуазії⁸. Не дивно, що складні проблеми соціального становища країни викликали відтік поміркованих, економічно потужних й освічених представників торгово-промислових кіл у сферу громадської діяльності, насамперед доброчинності.

На мотиви останньої серед купців і промисловців суттєво впливали також сімейні традиції. Адже генеалогічна сталість підприємницьких династій була запорукою успіху власної справи, розпочатої представниками старшого покоління. Тому роль сімейної традиції в їх життєвому укладі була досить суттєвою. Участь у філантропії демонструвала широкому загалу беззаперечні позитивні риси відомих родин : опіку незаможних, високу суспільну активність, єдність та непохитність у проявах громадянських рис. У підсумку все це мало на меті породжувати в суспільстві образ міцно спаяної й непорушної родини⁹. Особливо це стосувалося купців, сімейні традиції яких на протязі декількох поколінь постійно відтворювали певні стереотипи їхньої поведінки, одним з яких стала участь в доброчинності. До того ж розмір пожертвувань деякою мірою відображав у громадській думці фінансово-економічну стабільність промислових підприємств та торгових фірм.

Поряд з цим добродійна діяльність демонструвала чималі громадські потенції підприємницької верстви, які яскраво розкривалися у роботі її представників в органах міського самоврядування, та деякою мірою – земського. З переходом до сфери компетенції останніх багатьох лікарень, закладів громадської опіки, навчальних закладів в останній чверті XIX ст. практика добродійності підприємців отримала нові стимули для свого розвитку. Таким чином, спектр її мотивів у представників торгово-промислових кіл розширювався за рахунок появи нового, котрий російська дослідниця Г. Ульянова назвала “мотив довіри до громадського самоврядування”¹⁰. Вона значною мірою трималася на участі самих підприємців у муніципальній діяльності.

Мотивація добродійності купців і промисловців була пов’язана не тільки з підвищенням економічної ролі верстви, становищем її в соціальної структурі суспільства, її самоорганізацією та самоідентифікацією, а й особливостями світогляду, духовним і психологічним складом підприємців. Специфіка соціального становища та рис останніх пояснюється й тим, що період формування і становлення капіталізму в Україні був досить коротким (трохи більше півстоліття) при швидких темпах промислового розвитку та модернізації виробництва. При зростанні економічної ролі підприємницької верстви всі основні важелі державної влади залишалися у руках самодержавного уряду й численної бюрократії, яка поповнювалася переважно представниками помісного дворянства. Відповідно соціальний і становий статус промисловця та купця не відповідав економічному.

З іншого боку, в середовищі освіченого суспільства, як й у цілому в громадській свідомості, існував критичний погляд на підприємництво, пов’язаний з традицією заперечення культу багатства, “усвідомленням неправди грошей”, коріння якого знаходилися у християнській православній моралі.

В переважній своїй більшості вийшовши з низів, кращі представники торгово-промислових кіл зберегли у собі також традиції та релігійність народу, які були тим самим моральним стрижнем, без якого духовність і культура взагалі немислимі. До того ж багатство в ті часи у суспільній думці асоціювалося з таким моральним поняттям, як відповідальність. “Існувала думка, що Бог за нього зажадає відповіді”¹¹. Тому філантропія серед представників ділового світу розглядалася як особлива місія, як виконання призначеного Всевишнім обов’язку. Цей чинник також впливав на те, що добродійна діяльність ставала родинною традицією й передавалася з покоління в покоління. Хоча нерідко участь в ній набувала однієї з форм задоволення пихи та амбіційності ділової людини, а меценатство, колекціонування творів мистецтва мотивувалося не любов’ю до останнього, а бажанням утвердити в очах оточуючих високий стандарт життя, перейняти у придворного світу один з атрибутів аристократизму, за яким часто приховувалися неосвіченість і зневага до культури.

Таким чином, безкорисливість деяких добродійних вчинків можна поставити під сумнів. Однак соціальний зміст та суспільне значен-

ня такої діяльності важко заперечувати. Фарисейство офіційної філантропії не повинно закреслити істинного духовного смислу цього соціального явища, котре, як і сама людина, не може бути однозначним. Історія зберегла нам багато імен меценатів, діяльність яких була продиктована ідеєю безкорисливого служіння суспільним інтересам, потребою реалізації своїх кращих людських рис. Саме духовно мотивована доброчинність набувала найбільшого соціального ефекту. Адже загострення багатьох проблем у пореформеному суспільстві, викликаних розвитком капіталізму, спонукало підприємців власними зусиллями пом'якшувати їх, усвідомлюючи свою важливу роль у його поступі на гуманістичних та культурно-освітніх засадах.

Економічно слабка й нечисленна національна буржуазія тривалий час залишалася байдужою до українських проблем, не змогла виробити власної позиції в ставленні до останніх, оскільки не усвідомлювала себе частиною корінної нації. Очевидно, ментальність підприємців "малоросів" як законслухняних підданих імперії, в якій вони зросли, утвердилася та стала оплотом її соціально-економічної системи, постійно перебуваючи під жорсткою опікою державних структур, завадила їм стати для України чимось більшим, ніж просто діячами громадського самоврядування, філантропами й меценатами. Вони зосереджували свою увагу на тих сферах суспільного життя, які у нових умовах пореформеної України набували першочергового значення. І така діяльність мала регіонально-патріотичний, а не загальнонаціональний свідомий характер. Лише поодинокі українські промисловці розуміли необхідність допомагати діячам національного руху, як, наприклад, цукрозаводчики Смиренки.

Таким чином, принижене становище в першій половині XIX ст. нечисленних підприємців у підросійській Україні, основу яких становило купецтво, в пореформений період змінилося відчутним посиленням його економічної й суспільної ролі, серйозним висуненням на громадську та культурно-освітню арену. У той час багато представників української торгово-промислової верстви намагалися засвоїти європейський образ життя, підвищити свій освітній рівень, займалися доброчинністю, що вело до вироблення нової системи соціокультурних цінностей в їхньому середовищі. Втім, навіть на початку XX ст. культурні характеристики торгово-промислової верстви тільки починали набувати своїх сталих рис. Цивілізованість і високий духовний рівень були притаманні переважно представникам стабільного елітного ядра вітчизняного підприємництва.

¹ Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). - К.: Інститут історії НАН України, 1999. - С. 245.

² История предпринимательства в России / РАН, Институт российской истории. - М., 2000. - Кн. 2: Вторая половина XIX - начало XX века / В.И. Бовыкин, М.Л. Гавлин, Л.М. Епифанова и др. - С. 480.

